

□ С. А. НУКОВА-МАЙЛЫБАЕВА

КАРАГАС АВЫЛ ОРТА МЕКТЕБИНИНЪАНА ТИЛ ОКЫТУВШЫСЫ

АНА ТИЛ ДЕРИСЛЕРДЕ КЫЗЫКЛЫ ГРАММАТИКА КУЛЛАНУВ

Деристи кызыклы этув-аьр бир окытувшыдынъ биринши борышы. Ана тилден методикалык кулланмалар аз болганнан себеп, оз уьлисимди косайым, деген мырат пан ис этемен. Аьр бир деристи кызыклы этер уьшин окувшылар ман тоьмендеги куллыкты бардыраман.

1. Айтпага, «Элиппе» деген тема бойынша «Оьзинънинъ еринъди тап» деген ойын. Окувшылар уьш куьпке бесер аьдемнен боьлинедилер эм бесер карточкады аладылар:

1 (А, Б, Г, А, В, Т), 2 (Ж, Ш, Е, З, Е), 3 (Й, Н, Л, К, М).

Окувшылар карточкада болган соьзлерди элиппе бойынша салув кереклер(карсак, боьри, йылан, юмыран, туьлки, эшки, аюв, донъыз, зил, пил, сайгак, йолбарыс, арслан, буга, шылавшан, тыйын, шегертки, балмысык, кундыз, шалмалы йылан). Солай ок элиппе бойынша шешекей атларын да салмага болады: акканат, маьметекей, шобан, оьмирзая, суьмбил, калемпир, ямин, бав шешекей, ляля шешек, туьетабан, майталкан, кызыл гуьл, боьригоьз эм с. б.

2. Балалардынъ саклыгын тергев уьшин мунадай ойын этпеге болады.

Скобкадагы кайсы аьриплер точкалар орнына келисеек?

Та...кан(м, р, с, л) са...лы(в, п, з, к) ка...кын(п, т, нъ) зоеь ги(т, н, нъ)

Куь...ги(с, н, з) са...дык(н, п, т) шо...пан(т, л, к) шо...тан(р, с, к) эм. с. б.

Resim 1. Bir Nogay ilkokul sınıfı

3. Балаларга боьтен де ярайды юмаклы соьзлерди шешип ойнав:

Бракма(бармак), трыкна(тырнак), юзлыд (юлдыз), ншаыл(лашын), бкасамак (басамак), треке(терек), йгаыл(йылга), аынъш(анъшы), юкма(юмак).

4. «Сан атлар» темады оьткенде туьрли ребуслар туьзуьв окувшыларды бек кызыксындырады. Мысалы: е1, к10ак, а20, к3ли, 5лик, 7мис, 100ик, туь1, куь1денуьв, к7к, кбравык. 40 кийик, бн.

5. «Созыкларды эм тартыкларды» оьткенде, эсапка усатып кызыклы борышты толтырмага боламыз (А-Аь; О-?; Б-П; ?-К;У-Уь; Ы-? В-?). Яде болса «Ким созыклардан басланган соьзлер коьп язар?» О-орман, обыр куртка, омырав, ойыншык, отлык, оюв, ок. Оь-оьркен, оьзек, оьлең, оьтпек, оьрнек, оьгиз, оьт, оьлик, оьрис. У -увылдык, урлык, урлакай, уршык, улпа, ун, увыс, увыз, уя. Уь-

уьлги, уьлле, уьмит, уьйре, уьстинлик, уьлертки, уьзик, уьй.

6. «Сингармонизм законы» темады оьткенде ога келисли юмаклар ойлап туьземен. Окувшыдынъ борышы-оларды табув:

Каймакты суьетаган, уьндирикке минетаган,

Сыйпаганды билетаган юмсак айван-ол кимдир?(мысык). «Суьетаган», «минетаган», «билетаган» деген соьзлер сингармонизм законына бойсынмайдылар. Тап соьйтип табамыз баска юмаклардан.

Кенжепай эртегиде семиз этти суьймеген,

Сизинъ аранъызда барма оны билмеген? (Тайтериш).

Газетада язылады, радиода айтылады

Ийги инсан акында аьр заман да (макала).

Суьттинъ уьсти куйылады, калемпир де косылады

Ногайдынъ суьйген асы, асларынынъ энъ басы(шай).

Неше туурли зыяпет тетем оннан этеди,

Ийислерин кокытып, уныкларын куьтеди(ун). Балалардынъ озьлерине десингармонизм законына бойсынмайтаган созьлерди кулланып, юмаклар ойламага борыш беремен.

Resim 2. Nogay çocukları öğretmenleriyle birlikte

7. «Дайымлык биригуьв созьлер» темады оьткенде «Туьсирилген созьлердикосынъыз» деген ойын билимин беркитеди: тоьбеси...етти, ...басына кийди,

...тик турды, аягы...тиймейди, мойным...йинъишке, ...туьрип ислейди. Яваплары(коькке, уьйди, шашы, ерге, кылдан, билегин).

8. «Кимде ким?» деген эстафета ойынды да дерис ишинде тыншаювга озгармага болады. Мысалы: сыйырда-бузав, атта-кулын, койда-козы, туьеде-бота, ийтте-куьшик, эшкиде-улак, коянда-коьжек, куста-балапан, тавыкта-шипий, аювда-мердек, боьриде-буьлдирик эм. с. б.

9. «Куслар-бизим досларымыз», кусты суьйсенъ, атын бил, деген ярыс орта классларда бек кызыклы болып озады, олар бири-бирисиннен озбага шалысып, куслар атларын ногойша уьйренедилер, орысшага да коьширип айтадылар: ак кув-лебедь, ак шаьвке-чайка, боз торгай-жаворонок, билбил-соловей, боьдене-перепел, булдырык-рябчик, данъыл тавык-тетерев, дувадак-дрофа, карагус-орел, кара торгай-скворец, кара шаьвке-грач, карга-ворона, карлыгаш-ласточка, каршыга-коршун, каскалак-лысуха, куркылдай-ремез, коьгершин-голубь, коьк алагаз торгай-синица, коькек-кукушка, кыр тавык-куропатка, токылдак-дятел, тотыгус-павлин, турна-журавль, манъка кус-сова, лашын-сокол, савыскан-сорока, япалак кус-филин, кутан-цапля.

10. Соны ман бирге окувшылардынъ саклыгын, мукаятлыгын тергев уьшин, «Аьр баганада маьнесиз созьлерди тап» деген ойын этемиз:

тар буз коьз шаш саз кал

так буьл коьн шат сак кам

тас бур коьп шет сас кар

тан бир коьк шык сар кап

тын был коьг шуьм сап как.

11. «Ат», «Глагол» деген темады оьткенде, точкалар орнына ким коьп соьзлер ойлар «йо» сесине: глагол:йо. . (йонув), йо. . (йортув), йо...(йорав), йо. . (йолланув).

Ат:йо(йолдас), йо(йорга), йо(йосык), йо(йолбарыс).

Resim 3. Bir okul müsameresi sonrasında Nogay çocukları öğretmenleriyle birlikte

12. «Тувдыртпа диктантлар» болса туьрли темаларга балалардынъ яратувшылык ойларын теренлетеди. Мысалы:ералма, казан, эт, пыхы, ясылша, ун, сув, сармысак, бурыш,

туз. Сосы соьзлерди кулланып, хабар туьзуьв. Кайдай ас астынъыз?

«ногай асларымыз» деген кишкей ярыс та озгармага болады, олардынъ атларын ким коьп айтар?(Лакса, катлама, ногай шай, иримшик, курт, сорпа,

куьрлеме, ювырт, торта, бавырсак, локум, инкал, торта, казан боьрек эм с. б.)

13. «Соьзден соьз ойла» деген ойынды да балалар бек суьедилер. Мысалы:

«Куваныш» деген соьздеги аьриплерден кайдай коьп соьзлер ясамага болады:ув, ак, кына, шык, шувак, аш, уш, ык, шак, кан, кышув. Яде «курткашык» деген соьзден: куртка, шык, аш, ык, уш, ашык, так, ут, ур, ура, карт, как. каш эм с. б.

14 «Берилген соьзлер мен дайымлык соьз биригуьвлер ойла» деген кызыклы ойын темады ийги беркитеди: «кол»-колы енъил, колы алтын, колы сук, кол коян болув, оьзинъди колга ал, мол кол эм с. б. «Аяк» -аякка турув, аяктынъ астында оратылув, юрек аякка кетуьв, бир аягы ман аргы дуныяда, аягы баскан ерди коьзи коьрмейди, юрек аякка кетуьв, аякты баспав. «Коьз»-коьз тиюв, оьткир коьзли, коьзи коьтермев, коьзден кетсин, онъ коьзи мен карав, коьзге коьринмев, сувык коьз, коьздинъ нурын алув. «Бас»-уьйди баска киюв, басты коьтеруьв, бастан акыл кашув, басты айландырув,

бас йоюв, ярты бас, басты сатып алув, баста ел ойнав, басты сатып алув, басты акашув эм. с. б.

Resim 4. Nogay çocukları

15. «Сан атлы такпакларды ким коьп айтар?» деген ярыс-ойын балардынъ эсин авызлама халк яратувшылыгына каратады эм « сан ат» темага кызыксынув эндиреди:

- i. Бир шешекей мен яз болмас.
- ii. Ети кере оьлше, бир кере кес.
- iii. Он бармагы-он алтын.
- iv. Элли йыл кырда юрсенъ де, эл аьдетин мутпа.
- v. Юз маьнетинъ болганша, юз досынъ болсын.
- vi. Алты яслык конак келсе, алпыс яслык алдына шыгар.
- vii. Конак биринши куьн-алтын, экинши куьн-куьмис.
- viii. Токсансыз торгай шырламас, тоймай етим йырламас.
- ix. Оьксизге де бир куьн тувар.
- x. Алганга алты да аз, бергенге бес те коьп.
- xi. Элли йылдан эл янъыраp.
- xii. Отка барган пишединъ отыз авыз соьзи бар.
- xiii. Онъганнынъ эки досы бир келер, онъмаганнынъ эки борышы бир келер.
- xiv. Яманнынъ аягы сегиз, бир тиймесе бир тиер.
- xv. Атасы бирдинъ малы бир, анасы бирдинъ яны бир.

Соьйтип сан атларды сарынлардан, юмаклардан табамыз (Отыз кардаш, бири ятып, бири турып кетер.) Сарында: Ак теректинъ уьстинде канат кагар коьгершин. Бирев оьлсе дос уьшин, мен оьлрмен сен уьшин.

16. Метаграммалар. Метаграммады шешуьв уьшин, соьздинъ тек биринши аьрибин туьрлендирип каранъыз, деген борышты балаларга беремен.

1. «Б» ман кишкей саьбиймен,

«К» ман айлак уьйкенмен (бала, кала).

2. «Ш» ман мени ишелер,

3. «М» ман асты суьелер,

«Б» ман акшам аз тувыл

«Т» ман атым йок тувыл (шай, май. бай, тай)

4. «Н» ман манак дейдилер,

«Т» ман каты дейдилер,

«Б» ман мактап алалар,

«К» ман кулакка салалар (нас, тас, бас, кас)

Resim 5. Bir okul töreni sırasında Nogay çocuklar

17. «Соьзлердинъ ызларын язынъыз» деген борыш-ойын болса окувшыды ойландырады, тек тамыр бериледи, япыракларын сиз оьстиринъиз тереклердинъ, деп оларды кызыксындыраман:

Кул...(кулакшын), бал...(балшыбын), бав...(бавшы), тана...(танапыс)

Так...(такта), тас. . (тастар), коьз...(коьзилдирик), яр...(ярганат)

Бар...(баргы), тав...(тавлы), бас...(баспак) эм. с. б.

18. «Кызыклы танапыс» деп атап, балалар ман туьрли сорав ойынларын уйгынламага болады. Мысалы: «Энъ-энъ»

i. Энъ тажал айван (эшек)

- ii. Энъ узын айван (жирав)
- iii. Энъ муъсиревсиз уъй айван (мысык)
- iv. Энъ кишкей ат(пони)
- v. Энъ сувык ер (Антарктида)
- vi. Энъ уыйкен остров ер юзинде (Гренландия)
- vii. Энъ шатлы байрамшыл терек (елка)
- viii. Энъ ювык юлдыз бизге (куъннинъ коъзи)
- ix. Энъ уыйкен кумлы ер (Сахара).
- x. Энъ баалы субъектинъ иеси? (пил)

Resim 6. Bir okul töreni sırasında Nogay çocukları

19. «Соъзлерди ерли ерине салсанъ, такпакларды окырсынъ» деген борышты окувшылар суъйип этедилер, ойланадылар, эсине алган сонъ коъпке дейим мутпайдылар:

- i. Суъйсенъ, туър, балык, балак.
- ii. Яктырар, коърсе, куън, коърмеген, куън, куъндиз, шырак.
- iii. Казба, оъзинъ, досынъа, шуқыр, туърсерсинъ.
- iv. Коъбеймес, бакылшы, байымас, куълши.
- v. Билмейди, барды-йокты, тилейди, бал, тамагым.

20. «Фразеологизм» темады оъткенде, «Бир соъз бен айт» деген ярыс-ойын темады терен анъламага коъмек этеди:

Бир калыптан шыккандай-кусайды.

Уъйди баска киюв-ланъкалав.

Арасыннан кыл оътпес-татым.

Ерден йылы коян тапкандай-суйинуув.

Аягы баскан ерди коьзи коьрмев-оьктемсуув эм с. б.

21. Тоьмендеги соьзлерди йылдынъ доьрт шагына боьлип, аьр шакка кишкей хабар туьзуув: шилле, боран, буршак, ямгыр, батпак, исси, сувук, кар, елемик, ел, кургак, буз,

куьртик, аяз, туншык, сувук, салкын, аслык, емис, ашык коьк, яланъаш терек, кара булыт, айындырык, арпа, бийдай, ювсан, кув шоьл, бав, бакша, бузлавук,

туман. Аьр бир шак не мен ярасык? Сиз йылдынъ кайсы шагын суьесиз, не уьшин? Сосындай соравлар ман окувшылар арасында хабарласув юргиземиз.

22. «Ана тилде кеспилер аты?» деген кызыклы сорав- ойынлардынъ бириси:

Этикши, балыкшы, темирши, тоьреши, кобызшы, анъшы, окытувшы, язувшы, йыршы, туваршы, сыйыр савувшы, тербиялавшы, эмлевши, каравылшы эм с.б.

Сосындай коьп ойынлар деристи кызыклы этедилер, коьпке дейим эсте тургызадылар, тил байлыкты оьстиредилер. Сосы амалды аьр бир окытувшы оьз исинде белсен кулланса, ана тилимизге балардынъ аваслыгын йоймаспыз деп сенемиз.

Анкета-заявка участника

первой международной научно-практической конференции «Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков-к грядущему»

Фамилия Нукова-Майлыбаева

Имя Салимет

Отчество Ахматовна

Должность учитель ногайского языка и литературы.

Страна, индекс,

Город, улица. Россия. Дагестан. Ногайский район, с. Карагас.

Контактный тел. 89282430280

E-mail

Название статьи «Ана тил дерислерде кызыклы грамматика кулланув» Наименование секции ногайская Участие в конференции очное Необходимость бронирования Номера в гостинице(да, нет) да

Бал...